

Economic theology in the thoughts of Sayyid Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani

Reza Javid*

Abstract

One of the backgrounds of Iran's constitutional revolution was the emergence of theological discourse that affected the economy and politics of that time. Iran's economic weakness and powerlessness against the expanding global capitalism became evident in the era of privileges, especially with the tobacco privilege, and reached its peak. The incident of tobacco was the confrontation of theology against tyranny and colonialism. After the tobacco movement and related to it, a type of economic theology was formed, whose claim was economic self-sufficiency against foreigners, reliance on national production, emphasis on work culture and wealth production. Its teachings were not dissimilar to the teachings of the Protestant religion and the action aimed at the worldly salvation of believers, as well as its impact on the formation of capitalism and western production enterprises. Here, just like what happened to the Protestantism movement, we witness the formation of a type of economic theology that declares its goal to be worldly salvation and self-sufficiency of believers. This article, using Max Weber's analytical and explanatory method regarding the teachings of Protestantism and the conditions for the emergence of capitalist business enterprises in the West, examines the impact of the economic theology of Seyyed Jamaluddin Vaez-Esfahani on the formation of economic action and its concrete embodiment in the establishment of "Islamic company."

Keywords: economic theology, Weber, Jamaluddin Vaez, Islamic company.

* PhD in cultural sociology, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran, rezajavid86@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-6509-2797>

Date received: 14/04/2024, Date of acceptance: 19/01/2025

Introduction

Seyyed Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani was an innovative preacher during and before the Constitutional era. Before the Constitutional era, he and his friends and associates began activities aimed at achieving world salvation and regulating social livelihood. His sermons and writings focused on fighting colonialism and foreign economic monopolies. The economic privileges granted to foreigners during the Nasser era led to the destruction of the economic foundation and national production. This led Seyyed Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani to use religious and theological themes to arouse people to the importance of preserving the economic foundation of society. In his sermons and speeches and in some writings, he tried to institutionalize belief in the economy and national production among the masses of the people by using religious concepts and allegories. Seyyed Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani correctly introduced banks affiliated with colonial countries as one of the main tools of economic exploitation of the Iranian people and emphasized the necessity of establishing a national bank to preserve capital and national production. Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani, without emphasizing the complex rules and regulations of jurisprudence, presented images of the salvation of this world and intended to change the economic and livelihood situation of the Iranian people. Emphasis on the prosperity of the world and the happiness of this world, emphasis on domestic production and wealth creation, along with attention to the culture of work and cooperation, had a prominent place in his theological discourse. This is close to Max Weber's economic theology. Given this introduction, the main question of the research is: Given Weber's theory of economic theology regarding Protestantism, can economic theology be explained in the thought and practice of Seyyed Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani?

Materials & Methods

This research is historical and, using library documents, sources, and newspapers from the Qajar period, first addresses the background to the formation of economic theology in that period and then specifically focuses on the economic theology of Seyyed Jamal al Din "Va'iz" Esfahani. The research method is analytical descriptive and interpretative. In analysis and description, the research considers the events and incidents that led to the idea of a type of economic theology.

Discussion & Result

The attempt to establish new economic, legal, and political foundations in Iran dates back to before the constitution. In this regard, Iran's defeat by Russia in the Caucasus Wars was decisive. In addition to separating many Iranian lands in the North Caucasus, the Russians also took Iran's politics and economy into their sphere of power in the shameful treaties of Golestan and especially Turkmanchai. Later, the British colonial government did not lag behind and, in addition to imposing colonial policies, sent a flood of its manufactured goods to Iran, dealing a major blow to the lackluster domestic economy and production. However, the emergence of Amir Kabir was an interruption in this process. Amir Kabir was an efficient minister in the Nasserist regime. In the face of the economic onslaught of the colonialists, he had a clear position and policy and wanted to rely on the national economy and domestic production. The Amir's desire and concern in the face of the entry of foreign goods and the attempt to rely on domestic production and the establishment and prosperity of domestic industry, in the future became one of the main concerns of Iranian enlighteners and merchants. The establishment of the "Islamic Company" in Isfahan about forty years after the death of Amir Kabir and under the influence of the tobacco movement, which incidentally emphasized the establishment of a textile factory and attention to domestic textiles and foodstuffs, revived his memory. The experience of facing the tobacco privilege in the following years led to sensitivities in the field of national and domestic production as well as the import of foreign products. Here, Seyyed Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani played an important and effective role and became one of the enlightening preachers. In his passionate speeches, he emphasized national and domestic production. His influential speeches had an impact on the audience and led to the establishment of one of the most important experiences of a national economy based on domestic production. This was one of the first modern economic experiments of Iranians, driven by theological ideas and images. To achieve this goal, Seyyed Jamal al-Din "Va'iz" Esfahani emphasized in his sermons and writings economic work and effort along with national solidarity and zeal. In his speech, the ultimate goal of such actions was to achieve freedom, happiness, and salvation in this world.

Conclusion

Max Weber believed that a type of Christian theology that was crystallized in Protestant teachings led to the formation of new actions based on professional and

social affairs and ultimately capitalism. Weber's theory of social action in this regard was focused on understanding the semantic system of Protestant action. In Iran during the Qajar period, domestic tyranny and economic exploitation, along with the pressure of colonial powers, led to the formation of a type of economic theology, and its objective crystallization was more evident than anywhere else in the tobacco boycott movement. After the victory of the tobacco movement and the retreat of domestic tyranny and foreign colonialism, a group of intellectuals, businessmen, and pulpits recalled the memory of that movement and brought it towards economic activity from the perspective of Islamic theology. Among them was Seyyed Jamal Va'iz Isfahani, who in his sermons and writings created an economic theology that utilized religious allegories, concepts, and themes and inspired believers to take social and economic action against tyranny and colonialism.

Bibliography

- Adamiyat, Fereydoun (1983), *Amir Kabir and Iran (amirkabir va iran)*, entesharat-e kharazmi. [In Persian].
- Adamiyat, Fereydoun & Nategh, Homa (1977), *Social, political and economic thoughts in unpublished works of the Qajar period*, Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoun, Nategh, Homa (1981) *Shūrish bar imtiyāz-nāmah-'i Rizhī: taḥlīl-i sīyāsī*, Tehtan, Entesharate Payam. [In Persian]
- Agamben, Giorgio (2023) *The kingdom and the glory: For a theological genealogy of economy and government*, translated by Yahya Sanati, Tehran: Image Publishing House. [In Persian].
- Ajand, Yaghub (1998) *Ghiyam - i Tanbaku [The Tobacco Revolt]*, Tehran, Amirkabir. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein, *mabaniye jameashenasiye mazhabiye weber*, Faculty of Law and Political Science, 1987, 23. [In Persian]
- Bendix, Reinhard, *Max Weber an Intellectual Portrait*, Translated by Mahmoud Rambod (Tehran: Hermes Publishing, 2008). [In Persian].
- Coser, Lewis A (1993) *Masters of sociological thought: ideas in historical and social context*, translated by Mohsen Salasi, fourth edition, Tehran: Scientific Publications. [In Persian].
- Ettadhih, Mansoureh (1982), *The emergence and Evolution of Constitutional Political Parties*, First Edition, Tehran: Gostareh Publishing House. [In Persian].
- Hosseini Tehrani, Jalaluddin (1942), *Habal al-Mateen Newspaper*, Calcutta, No. 19, page 17.
- Jamalzadeh, Seyyed Mohammad Ali (1956), *Ganje Shaygan or the Economic Situation of Iran, Berlin: From the Kaveh Administration Publications Series*.
- Jawaher Kalam, Ali (1977) Seyyed Jamal al-Din Isfahani, *Armaghan Magazine*, Volume 40, Issue 1, April 1, 1975, p. 56.

263 Abstract

- Isfahani, Mirza Mohammad Hossein (1907) *Al-Jamal Newspaper*, 13 Safar al-Muzafar 1325, first year, issue 3. [In Persian]
- Issawi, Charles (1983) *The economic history of Iran, 1800- 1914*, Nashre Gostareh [In Persian].
- Majdol-e-Islam Kermani, Ahmad (1968), *Safarnameye Kalat, a Chapter in the History of the Constitutional Revolution of Iran*, Isfahan University Press. [In Persian].
- Malekzadeh, Mehdi (2004), *History of the Constitutional Revolution of Iran*, Volume 1, Tehran: Sokhan Publications. [In Persian].
- Va'iz, Sayyid Jamal al-Din (1974), *Labas al-Taqavi*, by the efforts of Sadegh Sajjadi and Homa Rizvani, Tehran: Tarikh Iran Publishing House. [In Persian].
- Weber, Max (2006) *Protestant ethics and the spirit of capitalism*, translated by Abdul Karim Rashidian and Parisa Manouchehri Kashani, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Weber, Max (2017) *Methodology of Social Sciences*, translated by Hassan Chavoshian, 7th edition, Tehran, Center Publishing. [In Persian].
- Yaghmai, Iqbal (2537) *Martyr of freedom, Seyyed Jamal-e Vaez Esfahani*, with an introduction by Seyyed Mohammad Ali Jamalzadeh, Dr. Bastani Parisi, Tehran: Tous Publications. [In Persian].
- Parvesh, Mohammad Ali (1937) *Soraya newspaper*, first year, Egypt. No. 33, page 11. [In Persian].
- Parvaresh, Mohammad Ali, (1937) *Soraya newspaper*, first year, Egypt, number 50, page 16. [In Persian].
- Parvaresh, Mohammad Ali, (1937) *Soraya newspaper*, first year, Egypt, number 47, page 1 and 2. [In Persian].
- Parvaresh, Ali Mohammad (1939), *Parvaresh newspaper*, number 23, pp. 13 and 14. [In Persian].
- Tabrizi, Mirza Mehdi Khan (1938) *Hikmat newspaper*, 1 Rabi al-Thani 1317: 10 and 8. [In Persian].
- Torabi Farsani, Soheila (2012) *Emergence of modern Iranian capitalism: a case study of Islamia Company*, History of Islam and Iran, New Volume, Winter 2013, Number 20 (110 series) [In Persian].
- Hayek, Maryam (2015) *An analysis of the Islamic company, the experience of resistance economy in Iran during the Qajar period*, Journal of History 12th Winter 2015 number 45 [In Persian].
- Hosseini Tehrani, Jalaluddin (1938) *Habal Al Matin newspaper*, Calcutta, number 18, page 16. [In Persian].
- Zamani, Mahdi (2022) *The main elements emphasized by Seyyed Jamaluddin Vaez Esfahani in Jamal newspaper*, pezhvakejameejournal, third year, spring and summer 1401, number 1. [In Persian].
- Farahani, Adib al-Mamalek (1939), *Adab newspaper*, Mashhad, number 16, first year, pages 126 and 125. [In Persian].

- Shakeri, Khosrow (2023) *The socio-economic background of the constitutional movement and the development of social democracy in that era*, Tehran: Akhtaran. [In Persian].
- Bayat, Mangol (1991) *Iran's first revolution: Shi'ism and the constitutional revolution of 1905-1909*, New York, Oxford University Press.
- Dean, Mitchell (2023) *what's left of Carl Schmitt's political theology? political theology today 100 Years after Carl Schmitt*, edited by Mitchell Dean, Lotte List and Stefan Schwarzkopf, first published in Great Britain, Bloomsbury Academic.
- Delanty, Gerard (2002) *social science, beyond constructivism and realism*, open university press, Buckingham.
- DOHERTY, SEAN (2014) *Theology and Economic Ethics, Martin Luther and Arthur Rich in Dialogue*, United Kingdom, Oxford University Press.
- Schwarzkopf, Stefan (2020) *the Routledge Handbook of Economic Theology*, London New York, Routledge.

الاهیات اقتصادی در اندیشه‌های سیدجمال الدین واعظ اصفهانی

رضا جاوید*

چکیده

یکی از پیش زمینه‌های انقلاب مشروطه ایران برآمدن گفتاری الهیاتی بود که بر اقتصاد و سیاست آن روزگار تأثیر می‌گذاشت. ضعف و ناتوانی اقتصادی ایران در برابر سرمایه‌داری گسترش‌یابنده جهانی در عصر امتیازات و خصوصاً با امتیاز تنباکو عیان گشت و به اوج خود رسید. رخداد تنباکو صف بندی الهیات در برابر استبداد و استعمار بود. بعد از نهضت تنباکو و به پیوست آن، گونه‌ای از الهیات اقتصادی شکل گرفت که داعیه اش خودکفایی اقتصادی در برابر بیگانگان، تکیه بر تولید ملی، تأکید بر فرهنگ کار و تولید ثروت بود. آموزه‌های آن بی شباهت به آموزه‌های مذهب پروتستان و کنش معطوف به رستگاری اینجهانی مومنان و نیز تأثیر آن در شکل‌گیری سرمایه‌داری و بنگاه‌های تولیدی غربی نبود. در اینجا هم نظیر آنچه که بر جنبش پروتستانیسم رفت، شاهد شکل‌گیری گونه‌ای از الهیات اقتصادی هستیم که هدف خود را رستگاری اینجهانی و خودکفایی مومنان اعلام می‌کند. این مقاله با بهره از روش تحلیلی و تبیینی ماکس وبر در خصوص آموزه‌های پروتستانیسم و شرایط امکان ظهور بنگاه‌های کسب و کار سرمایه‌دارانه در غرب، تأثیر الهیات اقتصادی سیدجمال الدین واعظ اصفهانی بر شکل‌گیری کنشی اقتصادی و تجسم عینی آن در تاسیس «شرکت اسلامی» را مورد بررسی قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: الهیات اقتصادی، وبر، جمال الدین واعظ، شرکت اسلامی.

* دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران،

<https://orcid.org/0009-0002-6509-2797>, rezajavid86@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

۱. مقدمه

سیدجمال الدین واعظ اصفهانی، خطیب و فعال مشروطه خواه، در همدان به دنیا آمد و بعدها برای تحصیل و کسب علم به اصفهان رفت. او تحت تأثیر امواج تجدد و ترقی خواهی به گروهی از روشنگران و اهل فکر پیوست که در خیال نجات، رهایی و رستگاری اهل ایران بودند. با فلسفه نوین و افکار جدید به سرعت آشنا شد و با بیانی بلیغ، روشنفکر و عامی را مجذوب خطابه و نوشته های خود ساخت. (ملک زاده، ۱۳۸۳: ۱۶۶ و ۱۶۵) همراهان و همفکران او در این دوره به تحقق رستگاری این جهانی و تنظیم معاش اجتماعی توجه داشتند و لازم می دانستند تا «یکدسته هم در مملکت باشند که در کنار علوم معادیه، قدری هم به امور معاشیه» پردازند. برای تحقق این هدف اهل منبر از ایشان متعهد شدند تا مردم را در ماه مبارک رمضان به «استعمال امتعه داخله» ترغیب کنند. (مجدالاسلام کرمانی، ۱۳۴۷: ۳۱۱). سیدجمال الدین واعظ از مهمترین این اهل منبر بود. موعظه ها و نوشته هایش معطوف به مبارزه با استعمار و انحصارات اقتصادی بیگانگان بود. امتیازات اقتصادی به بیگانگان در دوره ناصری، ویرانی بنیان اقتصادی و تولید ملی را در پی داشت. این امر سیدجمال الدین واعظ را بر آن داشت تا با بهره از مضامین دینی و الاهیاتی، مردم را به اهمیت حفظ بنیان اقتصادی جامعه برانگیزاند. او در مجالس وعظ و خطابه خود و در برخی نوشته ها، با بهره از مفاهیم و تمثیل های دینی تلاش کرد تا باور به اقتصاد و تولید ملی را در توده های مردم نهادینه کند. سید جمال واعظ اصفهانی به درستی بانک های وابسته به کشورهای استعمارگر را یکی از اصلی ترین ابزار استثمار اقتصادی مردم ایران تشخیص داده، بر لزوم تاسیس بانکی ملی که حافظ سرمایه ها و تولیدات ملی باشد تاکید می کرد. تأثیرات چنین گفتاری آنچنان عمیق بود که بسیاری از جمله زنان بی سواد آن روزگار را هم برانگیخت که داوطلبانه، اندک دارایی ها و جواهرات خود را جهت تاسیس بانک ملی تقدیم کنند. (جوهر کلام، ۱۳۵۰: ۵۶) مجالس وعظ و خطابه و منبر او رسانه ای رسا بود، در آن گفتاری الاهیاتی را پروانید که روی سوی رستگاری و آبادانی این جهان داشت. بانک ملی را «ظاهر کننده معادن مملکت، بروز دهنده ثروت ملت، باعث تسطیح طرق و شوارع» می دانست. معتقد بود که «به واسطه بانک ملی است که راه آهن ساخته می شود، قوه ها و استعدادات خداداده ملت به مقام فعلیت درمی آید». «به واسطه بانک ملی است که فابریک ها و کارخانجات ساخته می شود»... در نهایت کلید در گنج سعادت های یک ملت، و نجات دهنده ملت ایران از ننگ و فقر و فلاکت و احتیاج و استقراض از

اجانب را بانک ملی معرفی می‌کرد. (واعظ اصفهانی، - آمده در یغمایی، ۲۵۳۷: ۱۸۴ و ۱۸۵). جمال‌الدین واعظ اصفهانی بی‌آنکه بر ضوابط و قواعد پیچیده فقهی تأکید کند به تصاویر رستگاری این جهانی می‌پرداخت و تغییر در وضعیت اقتصادی و معشیتی انسان ایرانی را منظور نظر داشت. تأکید بر آبادی دنیا و سعادت اینجهانی، تأکید بر تولید داخلی و ایجاد ثروت، در کنار توجه به فرهنگ کار و همیاری، جایگاه برجسته‌ای در گفتار الاهیاتی او داشتند. با توجه به این مقدمه پرسش اصلی تحقیق این است که با توجه به نظریه الاهیات اقتصادی وبر در خصوص پروتستانیسم آیا می‌توان الاهیات اقتصادی در اندیشه و عمل سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی را به مثابه تجربه‌ای متفاوت و در شرایط تاریخی متفاوت شرح داد؟

الاهیات اقتصادی به طور کلی همانند الاهیات سیاسی به قیاس و همسانی مفاهیم و مضامین مذهبی با سازمان تولید اقتصادی و مدیریت زندگی این جهانی مرتبط است. اما برخلاف الاهیات سیاسی که استعلای (*transcendence*) قدرت پادشاه و حاکم برپایه ایده خدای یگانه وضع می‌شود در الاهیات اقتصادی ما با ایده اکونومیا مواجه ایم که برنظمی درون ماندگار (*Immanent ordering*) در حیات الهی و حیات انسانی (نظم امورخانه و نه نظم سیاسی) تأکید می‌کند. تاریخ گسترش الاهیات اقتصادی بین قرن‌های دوم تا پنجم میلادی است. (آگامبن، ۱۴۰۱: ۴۱ و ۴۲). الاهیات اقتصادی، اقتصاد و الاهیات را اموری کاملاً مرتبط به هم در نظر می‌گیرد نه موضوعاتی جدا از هم. به گونه‌ای تبارشناسانه، اقتصاد و الاهیات از دغدغه‌های یکسانی بیرون آمده‌اند. الاهیات اقتصادی صرفاً به مطالعه چگونگی تأثیرگذاری دغدغه‌های الاهیاتی بر تفکر اقتصادی نمی‌پردازد بلکه همچنین بر این امر تأکید می‌کند که چگونه مفاهیم اقتصادی - سیاسی هسته اصلی نهادها و مفاهیم الاهیاتی را در طول زمان شکل داده‌اند. (Schwarzkopf, 2020: 4). در عصر امتیازات استعماری و پیش از انقلاب مشروطه، سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی از گونه‌ای الاهیات اقتصادی طرفداری می‌کرد. مسلم است که جمال‌الدین واعظ به واسطه تقدم زمانی با وبر و اندیشه او نمی‌توانسته مرتبط باشد اما اندیشه و افکارش در زمینه نسبت الاهیات با تغییرات اقتصادی و اجتماعی به گونه‌ای غریب به گفتار ماکس وبر (*Max Weber*) در خصوص پروتستان‌ها شبیه بود. الاهیات اقتصادی وبر رابطه بین اعمال زاهدانه پروتستان‌ها و شکل و شیوه زندگی سرمایه‌دارانه و نیز انباشت سرمایه را روشن می‌کند (Dean, 2023: 20). به باور وبر پروتستانیسم بر وضعیت اقتصادی و اجتماعی مومنان تأثیر گذاشت و رستگاری و نجات را

به طور واضحی به شرایط مادی و عینی زندگی آنها پیوند زد. این در برابر آموزه های کلاسیک کاتولیک قرار داشت که کلیسای روم را در این جهان جایگاهی برتر می بخشید و مومنان را به رستگاری آن جهانی حواله می داد. از دید وبر نهضت پروتستان بر آموزه رستگاری آن جهانی کلیسای کاتولیک ضربه ای اساسی وارد کرد و این جهان را هدف رستگاری مومنان در نظر گرفت. بنابراین جمع آوری ثروت نه عملی غیراخلاقی که وظیفه ای مذهبی به شمار می رفت. فکر عقلانی در اقتصاد به فراخوان مذهبی پروتستانیسم برای ایجاد چارچوبی مذهبی در امور مادی و دنیوی مبتنی بود. این چارچوب سرانجام رستگاری را مادی و این جهانی در نظر گرفت و به سمت دنیوی کردن دین پیش رفت. (بشیریه، ۱۳۶۶: ۱۳۲ و ۱۳۱). وبر بر تاثیرات اخلاقی الهیات پروتستان در شکل گیری گونه ای "رستگاری این جهانی" تاکید می کند که در نهایت به ظهور سرمایه داری انجامید. از نظر او الهیات پروتستانی (Protestant theology)، کالونیسیم (Calvinism) و منش دینی پیوریتن ها (Puritan)، تقدیر منفعلانه آیین کاتولیک را با تقدیری تازه عوض می کرد. در آیین کاتولیک چرخه تقدیری از گناه نخستین (Original sin)، توبه، کفاره، آمرزش تا رستگاری نهایی در آن جهان به زندگی مؤمن شکل می داد. اما در مرکز آیین و کیش تازه پروتستان ها، تحقق ایمان فرد مسیحی با تمرکز بر کار و رسالت حرفه ای اش تضمین می شد. کار، کسب ثروت، موفقیت اقتصادی و شغلی در کنار زندگی منظم و بابرنامه، نشانه ای به رستگاری و نجات مومنان حقیقی بود. تقدیر تازه به گونه ای غیرمستقیم، رو سوی فعالیت ها و سخت کوشی این جهانی داشت. در این نظام معنایی، آن ثروتی که از موفقیت حرفه ای و سخت کوشی بدست می آمد ناشی از خواست و اراده خداوندی بود. پیوریتن ها هرچند تفریحات و لذت های دنیوی را به نفع کار و تلاش ثمربخش و سخت کوشانه به کناری می نهادند اما در نهایت نوک پیکان رستگاری را به سمت این جهان برگردانده بودند. برای پروتستان ها کار بی وقفه شیوه ای از زندگی بود که خداوند مقرر کرده است تا هر مومنی شایستگی هایش را به اثبات برساند. کسب سود و ثروت، عملی اخلاقی بود به شرط آنکه انسان را به سمت کاهلی و عیاشی نکشاند. کسب ثروت از طریق انجام وظیفه مورد تایید بود. کار و فعالیت می توانست انسان مومن را از خطرات ناشی از اشتغال به امور دنیوی مصون نگه دارد. (بندیکس، ۱۳۸۳: ۷۳). نظیر این اخلاقیات اقتصادی و حرفه ای را می شود در خطابه ها و نوشته های سیدجمال الدین واعظ اصفهانی دستکم در دوره پیشا مشروطه دید. برداشت او از الهیات اسلامی ناظر به تحول و تغییر در وضعیت اقتصادی و

معیشتی بود. او در عصر انحطاط تولید ملی و صنایع نوپای داخلی به وسیله استعمارگران، با بهره از مفاهیم و تمثیل‌های مذهبی، رستگاری دینی را در توجه به خودکفایی اقتصادی و تکیه بر تولید ملی تفسیر و تعریف می‌کرد. تکیه او بر کار و تولید ثروت، تاکید بر تاسیس نهادهای اقتصادی در راستای خیر عمومی و ارج نهادن به جایگاه فنون و حرفه‌ها و پیشه‌ها به خوانش وبری از ظهور جامعه جدید نزدیک است، تاسیس "شرکت اسلامی" تحقق عینی و تبلور آموزه‌های او و همفکرانش شد. این مقاله تلاش دارد با بهره از روش تفسیر و تبیین وبر در خصوص تاثیر الاهیات پروتستانی بر ظهور سرمایه داری جدید و نهادهای آن، الاهیات اقتصادی جمال‌الدین واعظ اصفهانی را مورد بررسی قرار دهد.

منابع تاریخی گوناگون دوره قاجار و پژوهش‌های جدید از زوایای گوناگون به افکار و اندیشه‌های سیدجمال‌الدین واعظ پرداخته‌اند. برخی تلاش‌های اقتصادی از سوی مردم برای دست‌یابی به توسعه و پیشرفت اقتصادی اشاره کرده‌اند و ضمن آن نقش سیدجمال‌الدین واعظ را هم مورد توجه قرار داده‌اند. از جمله این تحقیقات می‌توان به مقاله «برآمدن سرمایه داری نوین ایرانی: بررسی موردی شرکت اسلامی» نوشته سهیلا ترابی فارسانی اشاره کرد که در تحقیق خود شرکت اسلامی را به عنوان نخستین تجربه سرمایه داری نوین در ایران دوره قاجار را مورد توجه قرار داده است و تلاش‌های سیدجمال واعظ اصفهانی هم اشاراتی داشته است. دیگر، مقاله ای است با نام «تحلیلی بر شرکت اسلامی، تجربه اقتصاد مقاومتی در ایران دوره قاجار» نوشته مریم حایک، به ابعاد اقتصاد مقاومتی در تجربه آن شرکت می‌پردازد و به نقش و تاثیر روحانیون اشاره می‌کند و به کتاب لباس التقوی سیدجمال‌الدین واعظ گوشه چشمی دارد. این دو نوشته بیشتر بر تاسیس «شرکت اسلامی» تاکید می‌کنند اما از الاهیات اقتصادی که منجر به تاسیس آن شرکت و دیگر فعالیت‌های اقتصادی دوره قاجار شد اطلاعاتی بدست نمی‌دهند. خصوصاً اندیشه‌های سیدجمال‌الدین واعظ که در موعظه‌هایش و با زبان و بیانی الاهیاتی ارائه می‌شد و خیل عظیمی از توده‌های مردم را به نگاهی نو به مباحث اقتصادی فرا می‌خواند در این تحقیقات و آثار مشابه مورد توجه نبوده‌اند. مقاله دیگر با نام «عناصر اصلی مورد تأکید سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی در روزنامه الجمال» نوشته مهدی زمانی، تحلیل محتوای روزنامه الجمال را مورد توجه قرار داده و در قسمتی از بررسی خود به مواضع اقتصادی سید جمال‌الدین واعظ می‌پردازد. نویسندگان در این بخش از مقاله بیشتر بر مفاهیم اسلامی عدل و مساوات و نیز برابری تاکید می‌کند و از مواضع سید نتیجه می‌گیرد که برابری و عدل و مساوات در

آموزه‌های قرآنی و اسلامی از پیش بوده اند و بازگشت به آنها موجب ترقی و سربلندی می شود. در این نوشتار نیز آموزه های تازه ای که مبتنی بر شکل گیری کنشی تازه در واقعیت شده است مورد نظر نیست، نویسنده بیشتر گونه ای بازگشت به مفاهیم و مولفه های اصلی و اساسی در دین را دنبال می کند و در موعظه های سید جمال الدین واعظ دنبال ردیابی آنهاست. به طور کلی تحقیقات پیشین در خصوص سید جمال الدین واعظ اصفهانی از تحلیل محتوا و توصیف کلام و نوشتار او فراتر نرفته اند و کمتر بر تفسیر و تبیین الیهات اقتصادی در نسبت با تجربه تجدد پرداخته اند. این مقاله با استفاده از نظریه و روش شناسی ماکس وبر در خصوص نهضت دینی پروتستان و تاثیرات آن بر شکل گیری اخلاق حرفه ای مدرن و سرمایه داری جدید، الیهات اقتصادی سید جمال الدین واعظ اصفهانی را مورد بررسی قرار می دهد. مقاله نتیجه می گیرد الیهات اقتصادی سید جمال الدین واعظ معطوف به کنشی اجتماعی و اقتصادی در زمینه تجدد بود که با خوانش های مرسوم سنت الیهاتی و فقهی ما تمایز داشت.

این پژوهش تاریخی است و با استفاده از اسناد و منابع کتابخانه ای و روزنامه های دوره قاجار، نخست به پیش زمینه های شکل گیری الیهات اقتصادی در آن دوره می پردازد و آنگاه مشخصاً به الیهات اقتصادی سید جمال الدین واعظ اصفهانی و تاثیر آن بر کنش گران تمرکز می کند. روش پژوهش، تحلیلی- توصیفی و تفسیری است. در تحلیل و توصیف، پژوهش وقایع و رخدادهایی را که به ایده گونه ای الیهات اقتصادی منجر شد را مورد توجه قرار می دهد. بدیهی است که اینجا، زنجیره علی وقایع تاریخی منطق خاص خود را داشته اند، همین نکته است که شاید ظهور تجربه سرمایه داری در تاریخ ما را با چالش هایی مواجه کرده است. این امر همان مسأله مندی بزرگ نظریه ماکس وبر در خصوص عدم شکل گیری سرمایه داری در جهان غیر غربی است. نسبت اخلاق پروتستانی و سرمایه داری جدید در اندیشه وبر به نمونه های آرمانی (Ideal Type) او مربوط بود. نمونه ی آرمانی وبر به مثابه یک نوآوری روش مند قرار بود مفاهیم کلی را با اختصاصی ترین جنبه های یک پدیده پیوند بزنند... با یک نمونه آرمانی می توان هر لحظه فرضیاتی بر ساخت و سپس آنها را به شرایطی (تاریخی و اجتماعی) مرتبط نمود که موجب برجسته شدن پدیده یا رویداد مورد نظر شده است. (کوزر، ۳۰۷، ۳۷۲ و ۳۰۶). علاوه بر این تاکید روش شناسانه بر فهم انگیزه ها و علل کنش هاست، اینجا می شود به گونه ای اخلاق اقتصادی ماخوذ از الیهات هم دست یافت که در روش شناسی وبری نیز حاضر است. در

حقیقت نظریه کنش معنی‌دار اجتماعی در اندیشه وبر، به فهم انگیزه‌ها و دلایلی می‌پردازد که کنش انسانی را شکل می‌دهند. او در کتاب «اخلاق پروتستان و روح سرمایه داری» این روش را به کار می‌گیرد. وبر در این کتاب نیز اغلب به دنبال فهم انگیزه‌ها و علل کنش‌هاست. او نتیجه می‌گیرد که علوم اجتماعی بدین ترتیب علم تبیین کنش بامعنای انسانی است. (Delanty, 2002: 49). از دید وبر نظام معنایی و باور انسان پروتستان تکالیف او در برابر خداوند را مشخص می‌کند. از همین دریچه است که سوژه پروتستان با حرفه و جایگاهش در شبکه بزرگی از همبستگی‌های اجتماعی و مذهبی هم وارد می‌شود، بدین ترتیب جایگاه فرد وسیله‌ای است برای تبعیت از دستورات خداوند و خدمت به مومنان. (Doherty, 2014: 63). چنین باوری بر کار این جهانی، انضباط و تولید ثروت تاکید می‌کند و در نهایت تجسم نهادین خود را در صورتی سازمان یافته شرکت‌های مدرن می‌یابد. به همین ترتیب هم از طریق تحلیل و تفسیر گفتار الاهیاتی سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی، شکلی از رستگاری این جهانی و مبتنی بر سعادت زمینی و اخلاق کار قابل تبیین است که تجسم خود را در ظهور «شرکت اسلامی» پیدا می‌کند. بنابراین تحلیل و تفسیر نظریه کنش معنادار انسانی وبر را اینجا هم می‌توان به مثابه روشی در علوم اجتماعی، تاریخی و فرهنگی به کار گرفت. خود وبر بر این باور است که واقعیت بر اساس ارزش‌هایی که بدان معنا می‌دهند به اندیشه درمی‌آید. بنابراین پدیده‌ها را با توجه به دلالت فرهنگی‌شان می‌توان نظم بخشید، وبر چنین روشی را کاملاً متفاوت با تحلیل واقعیت بر اساس قوانین و مفاهیم عام در نظر می‌گیرد. (وبر، ۱۳۹۷: ۱۲۲).

۲. تحلیل و بررسی

تلاش برای پی‌ریزی شالوده‌های اقتصادی، حقوقی و سیاسی جدید در ایران به قبل از مشروطه بازمی‌گشت. در این خصوص شکست ایران از روسیه در جنگ‌های قفقاز تعیین کننده بود. روس‌ها علاوه بر جدا کردن بسیاری از سرزمین‌های ایرانی در قفقاز شمالی، سیاست و اقتصاد ایران را نیز در عهدنامه‌های ننگین گلستان و خصوصاً ترکمانچای در چنبره قدرت خود گرفتند. بعدها دولت استعماری انگلستان نیز از قافله عقب‌نماند و ضمن تحمیل سیاست‌های استعماری، سیل کالاهای تولید شده خود را نیز روانه ایران کرد و به اقتصاد و تولید بی‌رُمق داخلی ضربتی اساسی وارد ساخت. با این همه ظهور امیرکبیر وقفه‌ای در این روند بود. امیرکبیر، وزیری کارآمد و خلاف امداعات در دستگاه ناصری

بود. او در مواجهه با هجوم اقتصادی استعمارگران، موضع و سیاستی مشخص داشت و می‌خواست بر اقتصاد ملی و تولید داخلی تکیه کند. از دید امیر، حمایت از صنعت داخلی و صادرات و تقویت بنیه اقتصادی در بلند مدت کشور را از لحاظ سیاسی نیز تقویت می‌کرد. او می‌خواست علیه آزادی اقتصادی و تجاری روس و انگلیس در ایران عمل کند. (آدمیت، ۱۳۶۲: ۴۰۲). قانون تجارت آزاد که روس‌ها در ترکمانچای با ایران امضا کردند بعدها به انگلیسی‌ها نیز واگذار شد. نامتوازن بودن میزان واردات و صادرات ایران و انگلیس تولید داخل را از میان برد و موجب خروج سرمایه از ایران شد. امیرکبیر در صدد چاره‌اندیشی برآمد. راهکارش تکیه بر تولید داخلی و محصولات بومی بود. او دنبال «تاسیس صنایع جدید ملی» و «محدود کردن واردات» رفت. امری که «موردپسند روس و انگلیس» نبود. امیر می‌خواست با ایجاد کارخانه و صنایع بومی پول را در کشور نگه دارد. (آدمیت، همان: ۴۰۴). خواست و دغدغه امیر در مواجهه با ورود کالاهای خارجی و تلاش برای تکیه بر تولیدات داخلی و راه اندازی و رونق صنعت داخلی، در آینده به یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های روشنگران و بازرگانان ایرانی مبدل شد. تأسیس «شرکت اسلامی» در اصفهان حدود چهل سال بعد از مرگ امیرکبیر و تحت تأثیر جنبش تنباکو، که اتفاقاً بر راه اندازی کارخانه نساجی، و توجه به منسوجات و ماکولات داخلی تأکید داشت خاطره‌ای او را زنده کرد. اما پیش از آن و حتی قبل از جنبش تنباکو، رخداد مهم دیگری نیز رقم خورد که بی تأثیر در چنین تحولاتی نبود. این واقعه به تشکیل «مجلس وکلای تجار ایران» یا به اختصار «مجلس تجارت» بازمی‌گشت و قرار بود برای تکاپوهای اقتصادی و تجارت، نظامات حقوقی و نهاد سیاسی ایجاد کند. تشکیل این نهاد هویت صنفی طبقه بازرگان در ایران را تثبیت کرد و در تحولات آینده و مواجهه ایشان با نفوذ اقتصادی کشورهای استعمارگر بسیار مؤثر افتاد. تشکیل مجلس وکلای تجار نماینده جریان اجتماعی طبقه بازرگان در اوضاع اقتصادی سال‌های پایانی سده سیزدهم بود، هوشیاری طبقاتی و صنفی‌اش در مقابله با تعرض استعمار به گونه‌ای هوشیاری ملی و سیاسی انجامید که تحت تأثیر جریان روشنفکری به نقد نظام حکمرانی می‌پرداخت و «ایمنی مدنی و آزادی عملی» را طلب می‌کرد. (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۰۰). یکی از مهمترین دلمشغولی‌های این گروه، مواجهه با نفوذ اقتصادی دولت‌های استعمارگر و تلاش برای تقویت بنیه ملی اقتصاد کشور شد. آنان هشدار می‌دادند که تسلیم شدن در برابر هجوم تولیدات و محصولات فرنگی و سلطه سرمایه داری بر مقدرات کشور بودند. از دید ایشان رواج آمتعه فرنگی «سیل بنیان کن»

ثروت مملکت و عامل فقر عمومی است، «مردم به این ترتیب ممکن است رعیت خارجه بشوند». (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۰۱). چشم انداز پیشگویانه «مجمع وکلای تجار» چند سال بعد و در قرارداد تنباکو تحقق پیدا کرد. تجار که در این زمان از تجربه هویت صنفی مشخصی برخوردار بودند و با نزدیکی به روحانیون علاوه بر قدرت اقتصادی، تلاش داشتند تا مشروعیت اجتماعی نیز کسب کرده و در میان ایشان حامیانی پیدا کنند.^۱ روحانیون نیز با توجه به سروکار داشتن با قواعد شرعی معاملات و قوانین خرید و فروش برای تاجر و بازرگانان از اهمیت بالایی برخوردار بودند. در همان حال تاجر و بازرگانان به لحاظ قدرت مالی مورد توجه روحانیت بوده و به لحاظ دریافت وجوه شرعی و تقدیم آن به علما در جایگاه برجسته‌ای قرار داشتند. ایشان در «زمینه مسائل شغلی»، «اسناد و معاهدات تجاری» و .. نیز می بایست تایید علما را بگیرند. در بسیاری موارد نیز مابین تاجر که عموماً مذهبی بودند و فشرروحانی روابط زناشویی هم برقرار می شد. (آژند، ۱۳۷۶: ۷۶). این همراهی و نزدیکی تاجر با علما سرانجام در جنبش تنباکو رنگ سیاسی یافت و به اوج خود رسید. بازرگانان و تولید کنندگان ایرانی که از این امتیاز متضرر شده بودند واکنش نشان داده، به تحریک علما پرداختند. سیدجمال اسدآبادی با نامه نگاری با علمای عراق، آن‌ها را به مداخله در وضعیت تحریک نمود. با صدور فتوای تحریم، تنش‌ها بالا گرفت و به مواجهه تندتر علما و مردم با دربار انجامید. البته شرکت متولی انحصار تنباکو (شرکت شاهنشاهی تنباکوی ایران) نیز خود به روند شروع اعتراضات دامن زد. تولید کنندگان از اعمال خشن شرکت رنجیدند، روحانیون بر علیه آن شوریدند و ناپاک و نجس نامیدندش، کار که به روحانیون ارشد در عراق رسید علیه انحصار فتوا دادند، شاه مجبور شد امتیاز را لغو و تعهد به پرداخت غرامت کند. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۱۵). خاطره الاهیات سیاسی - اقتصادی تنباکو تا سال‌ها بعد همچنان در خاطره جمعی مردم تکرار می شد و بسیاری را برمی انگیزخت تا بر کوتاه کردن دست اجانب از تولید ملی و مقابله با سلطه اقتصادی آنها تاکید کنند:

درجه اوج عزت منحصر در این است که یک مرتبه انسداد تجارت خارجه و افتتاح تجارت داخله نماییم و مومنین ساده لوح را اجبار به استعمال امتعه و البسه و اقمشه اسلامی گردانیم... آیه ولن تجعل الله للکافرين علی المومنین سبیلاً را مد نظر آوریم و خودمان به سوء اختیار راه برای آنها نگشاییم (حبل المتین، شماره ۱۹، ص ۱۷).

سیدجمال الدین واعظ ترجمان چنین ایده‌ای در مجالس وعظ دوره مشروطه و پیش از آن بود. او بر وجه رهایی بخش الاهیات جنبش تنباکو تاکید می‌کرد و علمای اصیل دین را با همین نیروی رهایی و رستگاری بخش می‌سنجید:

آن ملایی مرکبش ارفع و اعلی مقام از خون شهید است که وقتی با قلم خود نوشت: الیوم استعمال تنباکو و تن در حکم محاربه با امام زمان است بواسطه این دو کلمه که شاید یک عشر گندم مرکب به مصرف رسید سی کرویر ملت ایران را از چنگ دشمن نجات داد (جمال الدین واعظ، آمده در یغمایی، ۲۵۳۷: ۱۹۱).

تجربه مواجهه با امتیاز تنباکو در سال‌های بعد به حساسیت‌هایی در زمینه تولید ملی و داخلی و نیز واردات تولیدات خارجی منجر شد. اینجا هم سید جمال الدین واعظ اصفهانی نقشی مهم و موثر ایفا کرد و یکی از واعظان روشنگر شد. او در سخنان پر شور خود بر تولید ملی و داخلی تاکید می‌کرد. سخنان تاثیرگذارش در مخاطبان اثر کرد و تأسیس یکی از مهمترین تجربیات اقتصاد ملی و مبتنی بر تولید داخلی را به دنبال داشت:

جمعی از بازرگانان اصفهان به منظور ترویج صنایع وطن، روز شانزدهم شوال ۱۳۱۶ با سرمایه یکصد و پنجاه هزار تومان شرکتی به نام "شرکت اسلامی" تشکیل دادند و مدیریت آن را به ادیب‌التجار سپردند. علمای اصفهان نیز به خاطر حمایت از شرکت که مروج منسوجات وطن بود لباس و عمامه خود را از بافته‌های داخلی فراهم کردند. (همان: ۶).

«شرکت اسلامی» که به وسیله محمد حسین کازرونی تشکیل شد مقصودش رواج پارچه های وطنی بود، برای این کار دستگاههای پارچه بافی متعددی برپا کرد و مدت زیادی کارش رواج داشت (جمالزاده، ۱۳۳۵: ۹۸). این از اولین تجربیات اقتصادی مدرن ایرانیان بود که به محرک ایده‌ها و تصاویر الاهیاتی برپا می‌شد. سید جمال الدین واعظ برای دست یابی به این مهم در موعظه و نوشتار خویش برکار و تلاش و کوشش اقتصادی همراه با همبستگی و غیرت ملی تاکید می‌کرد. در گفتار او هدف نهایی چنین اعمالی دست یابی به آزادی، سعادت و رستگاری در این جهان بود. از نظر سید جمال الدین واعظ این سلاحی بود در دست توده های مردم، که می‌توانست در مواجهه با مستبدان و استعمارگران به کار آید. در الاهیات اقتصادی او تقدیر امری محتوم و همیشگی نبود. مومنان با بینش و کنشی تازه مطابق با منطق دنیای جدید می‌توانستند در شرایط دشوار خود تغییر ایجاد کنند. مومن امروزی از دید سیدجمال الدین واعظ کسی بود که در شرایط امروزی دست روی دست نگذارد و کاری بکند:

چرا ما نباید لااقل چند کارخانه پشم‌ریسی و پارچه بافی بزرگ دایر کنیم؟ چرا بازرگانان ما به جای اینکه پارچه از خارج وارد کنند سرمایه روی هم نمی‌گذارند و به شرکت، کارخانه نمی‌آورند؟ ... مردم، باید کار کنید و از راه کوشش تحصیل روزی کنید. کسی که مثل عاجزان از جای نجنبند، کار نکند، و بگوید: خدا روزی رسان است، کافراست (واعظ اصفهانی، آمده در یغمایی: ۴۵).

موعظه‌های سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی در خصوص تکیه بر تولیدات داخلی و مبارزه با استعمار اقتصادی مبتنی بر تجربه‌ای واقعی از جهان آن روز ایرانیان بود. شنیدن از تجربه کشورهای پیشرفته آن روزگار و نیز تجربه امتیازات و وابستگی اقتصادی به بیگانگان در دوره‌های قبل، در فکر روشنگران و روشنفکران این اندیشه را پرورش می‌داد که تکیه بر تولیدات داخلی و حفظ و حراست از سرمایه‌های ملی، یکی از راه‌های برون رفت از انحطاط و عقب ماندگی‌هاست. سید جمال واعظ این به یغما بردن «پول از مملکت ما به خارج» و ورود تولیدات داخلی را روی دیگر سکه بی علمی و بی عملی می دانست. توصیه می کرد که «پارچه های ایرانی بپوشید» (جمال‌الدین واعظ، آمده در یغمایی: ۲۵۹). «شرکت اسلامی» با همین نیت پا گرفت و پس از تأسیس، عمده وظیفه خود را پاسداشت استقلال اقتصادی و حفظ و حراست از تولیدات داخلی و ثروت ملی عنوان کرد. ^۲روزنامه ثریا در شماره ۳۳ خود با شنیدن خبر تشکیل شرکت اسلامی، آن را نقطه عطف و امیدی برای نجات و رهایی از ویرانی و زوال زمانه در نظر گرفته، به خوانندگان بشارت رخدادهای مبارکی می‌دهد:

در این هفته کاغذی از طرف "شرکت اسلامی" اصفهان به اداره رسید که مطالعه آن باعث یک دنیا مسرت گردید و اگر چنانچه در این دوره ابنای وطن عزیز به خیال ترقی و پیشرفت حال خویش افتاده‌اند یک عصر دوام کند که ایران از دول متمدنه متموله عالم گردد. (ثریا، شماره ۳۳: ۱۰).

روزنامه ثریا سپس به وضعیت اقتصاد جدید می‌پردازد و سه بخش «صنعت و زراعت و تجارت» را اساس توسعه و ترقی در جهان آن روز نام می‌برد. با تأکید بر تقدس و حرمت زیاد برای این سه بخش همگان و دولت را به «تشویق و ترغیب» کسانی که در این سه حوزه تلاش می‌کنند دعوت می‌کند. در این بین نقش تجارت را برجسته می‌کند تا به مقصود خود که توضیحاتی در خصوص تأسیس «شرکت اسلامی» است برسد، تجارت از نظر نویسندگان این روزنامه موجب گسترش دیگر اصناف می‌شود. تجارت به «اعتبار

دولت» و «افتخار ملت» می افزاید. (ثریا، شماره ۳۳: ۱۱). روزنامه مقصود از تمول و ثروت را نه آن چیزی که در دست دولت است بلکه «تمول ملت» می داند و دولتی را متمول می داند که اهالی آن ثروتمند باشند. در ادامه به «کمپانی هند شرقی» اشاره می کند و نقش آن را در ترقی و پیشرفت انگلستان برجسته کرده^۳ و آنگاه رو به «ابنای وطن» می کند و ضرورت تشکیل شرکت و همکاری در انباشت جمعی سرمایه، کار تجاری مشترک و توزیع سود عادلانه و جمعی را گوشزد می نماید:

چون تجارتی به طریق شرکت باشد یکی از سهام آن را خریده پول خویش را به شرکت می سپارم و سالیانه آنچه نفع کرده از شرکت اخذ می کنم، گاه باشد که سهام شرکت ترقی می کند و ده تومان، صد تومان و صد تومان هزار تومان می شود. (ثریا، شماره ۳۳: ۱۲).

روزنامه در ادامه ضمن اشاره به تشکیل شرکت های «مسعودیه و اسلامیه» در اصفهان، این امر را دلیل و نشانه ای بر بیداری «ابنای عزیز وطن از خواب غفلت» دانسته و با امیدواری همگان و دیگر مناطق ایران را به راه اندازی چنین سامان و نهاد اقتصادی برمی انگیزاند. در خصوص قواعد تشکیل «شرکت اسلامیه» نیز مطالبی در ادامه نوشته روزنامه ثریا آمده که گوشه ای از الیهات اقتصادی حاکم بر اندیشه بنیان گذاران آن را آشکار می کند. حاجی محمد حسین کازرونی «کتابچه قواعد شرکت اسلامیه» را با آیه ای از قرآن که سپاس گذاری از خداوند برای برطرف کردن اندوه است آغاز می کند: «حمد و ستایش برای خداوندی است که اندوه را از ما برطرف ساخت پروردگار ما آمرزنده و سپاسگزار است»^۴. نویسنده از همان آغاز نیت کوشندگان را نفی رنج و غم و تحقق سعادت و شادی جمعی در زیر لوای همکاری عمومی در تجارت و اقتصاد می داند: «قوام و ترقی دولت و ملت و رفاه ارکان رعیت منوط به اتحاد و اخوت و جلب منافع و سلب مضرت است و اعمال آن مربوط به اتفاق عمومی و تجارت است» (ثریا، شماره ۳۳: ۱۳). شرکت تجارت خود را «داد و ستد اجناس منسوجات اصفهان و داخله ایران و ترویج امتعه و ترقی صنایع و مهیا نمودن کارخانه ریسمان تابی» اعلام کرد و بر این نکته نیز تاکید می کرد که این امر موجب «هم رفیع احتیاج» می شود و «هم جمعی از اهل وطن مشغول کار و صنعت» می شوند.^۵ انجمن ترقی اصفهان به محدوده اصفهان اکتفا نکرد و برای تحقق برنامه های خود، فعالیت اش را به دیگر نقاط نیز گسترش داد. انجمن می خواست با سرمایه گذاری برای ایجاد کارخانه های مفید مردم را به مبارزه با استعمارگران فرابخواند. اعضای انجمن

برای تشویق و تحقق اهداف و برنامه هایشان تصمیم گرفتند هرکدام به یکی از شهرهای بزرگ کشور سفر کنند. (یغمایی، ۲۵۳۷: ۶). سیدجمال الدین واعظ از مهمترین این کسان بود. او به منظور گسترش اندیشه‌های انجمن ترقی اصفهان به شیراز سفر کرد و آنجا در خصوص اقتصاد ملی و تولیدات داخلی و مبارزه با هجوم اقتصادی استعمار به سخنرانی پرداخت. ماحصل تلاش‌ها و گفته‌های سیدجمال در سفر به شیراز نوشته کم حجم «لباس التقوی» است که در آن الاهیات اقتصادی او به وضوح بیان شده است. سیدجمال واعظ نام این رساله را از روایات و احادیث گرفته است.^۶ او در این رساله مابین پوششی که عیب و نقص انسان را پنهان می‌کند و پوششی که موجبات زیبایی او را فراهم می‌آورد با لباس معنوی تقوا پیوند معناداری برقرار می‌کند. تمثیل لباس تقوا در اینجا می‌تواند اشاره به نیک نفسی و خودبسندگی باشد، و انسان را در برابر عیب و نقص‌های تجربه تجدد حفظ کند. در حقیقت از یک سو فقر و نیازمندی، وابستگی و استعمار وجوه ناپسند و عیب و ایراد دنیای جدید است که می‌بایست پوشانده شود و از سوی دیگر استقلال و خودکفایی و تولید ملی و رای پوشاندن نقایص و زشتی‌ها، لباس تقوای قوم است که از معنای ظاهری پوشیدنی‌ها فراتر می‌رود:

لباس تقوی لباس غیرت و حمیت است؛ لباس تقوی لباس مسلمانی و دیانت است؛ لباس تقوی لباسی است که پوشیدنش باعث رواج بازار مسلمانان و کساد بازار تجارت کفار است؛ لباس شرف و مردمی و سرافرازی باید در بر کرد تا در دو عالم سربلند و ارجمند بود (جمال الدین واعظ، ۱۳۵۳: ۷۴).

لباس تقوای مد نظر سیدجمال واعظ از تفسیر روایت فراتر رفته به بنیان‌های مادی و این جهانی مدرنیته می‌رسد. فهم و درک خویشکار و خویشنده از تجربه اقتصادی مدرنیته برای رهایی و رستگاری و سعادت زمینی مضمون این کتاب است. او تلاش دارد مضامین تجدد غربی را در معارف و الاهیات اسلامی بازبایی کرده، ضمن نقد زوائد فرهنگی ما، نظم معنایی و دینی معطوف به توسعه و تحقق آرمان‌های جدید بیافریند. سیدجمال واعظ در «لباس التقوی» به توسعه هم‌گیزی می‌زند و راه آهن را به عنوان یکی از اصلی‌ترین زیرساخت‌ها برای دست‌یابی به آن در نظر می‌گیرد:

امروز غالب خرابی‌های ما به واسطه نبودن «شمن دوفر» (راه آهن) است. اگر شمن دوفر می‌داشتیم خیلی اصلاحات در کارمان می‌شد، و هرگز اهالی ایران گرفتار چنین گرانی و

قحطی نمی‌شدند و مایحتاجشان به این درجه گران نمی‌بود. (سید جمال الدین واعظ، آمده در یغمایی، ۲۵۳۷: ۱۰)

او در این رساله آیات و روایات، اخبار و حدیث را به منظور تحقق اقتصادی خودکفا و مبتنی بر تولید داخلی شاهد می‌آورد. سید جمال واعظ سرمایه شرکت اسلامی را «ایمان دینی» می‌داند و جهاد، البته نه در معنای «لشگرکشی و جنگ و توپ و تفنگ» که «سُدّ طریق کفر و ازدیاد شوکت اسلام»، در اینجا او احتیاج را مقدمه‌ای بر اسارت و گرفتاری همیشگی قلمداد می‌کند. «تا ما محتاج به دیگران هستیم اسیریم، معنی احتیاج، ذلت و مسکنت و اسیریست» او راه «عزت و منفعت» را «دفع احتیاج» می‌داند. (روزنامه ادب، سال اول، شماره ۱۶: ۱۲۶ و ۱۲۵). سید جمال الدین واعظ در توضیح معنای احتیاج و وابستگی به اجانب، توضیحات بیشتری می‌دهد، او با تأکید بر داشته‌های فرهنگی و تاریخی بیش از هر چیز به خودکفایی مادی و اقتصادی می‌اندیشد. برخی تجار و صاحبان سرمایه را متهم می‌کند که در خودکفایی و تکیه بر تولید ملی غیرت ندارند، کاهلی کرده‌اند و هیچ کارخانه نساخته‌اند. به تجار توصیه می‌کند «کمپانی بسازند و کارخانه و مدرسه»، تا این همه بیکار و بی‌سواد نباشد. در بسیاری موارد تلاش می‌کند با بهره از الاهیات و مضامین معطوف به سعادت این جهانی، مومنان و ایمان را به روح اقتصادی حاکم بر دنیای جدید پیوند بزنند. «صبر و قناعت» را بنیانی اخلاقی برای «احداث انواع کارخانه جات و صنایع» در نظر می‌گیرد. چنین امری از نظر او سدی است در برابر «طریق اجانب و رسوخ خارجه» و در نهایت موجب «ترقی ملت و دولت» و دست یابی به سعادت. (جمال الدین واعظ، آمده در یغمایی، ۲۵۳۷: ۱۰). شرکت بعد از تأسیس خود تمثیلی از نجات و رستگاری می‌شود. تمرکز شرکت بر مصیبت‌های اقتصادی و اجتماعی آن زمان یعنی فقر، قحطی و گرسنگی است، نور امیدی می‌شود در دل کسانی که بهبود اوضاع را انتظار می‌کشند. «روزنامه حکمت» در شماره ۸ خود در مورخ اول ربیع الثانی ۱۳۱۷، ضمن توصیفی از شرایط سخت و دشوار اقتصادی مردم و خصوصاً قحطی و گرسنگی در همدان، احتکار و تبعیض در دیگر نقاط کشور، تشکیل «شرکت اسلامی» را به فال نیک می‌گیرد و به آن امید می‌بندد: «این شرکت در صدد است که حتی الامکان رفع علت خانمان سوز - احتکار - را از ایران بنماید تا در مثل این گونه ایام گرانی سخت و سنوات قحط، مردم را از این بلای مبرم نجات دهد» (روزنامه حکمت، ۱ ربیع الثانی ۱۳۱۷: ۱۰ و ۸). این امید چندان دور و دراز نبود و اندکی بعد بارقه‌های آن هویدا شد. یک سال بعد از تشکیل شرکت، روزنامه حبل المتین

شرایط آن را این گونه توصیف می‌کند: «به موجب اعلانات در ظرف چند ماه از قرار نرخ درصدی بیست و هفت به صاحبان اسهام منفعت عائد شده است». (روزنامه حبل‌المتین، شماره ۱۸، ۲۴ ذی‌قعدة ۱۳۱۷: ۱۶). جمال‌الدین واعظ اصفهانی مجلس مشروطه را بنیانی برای پی‌ریزی و حفاظت روابط اقتصادی و اجتماعی سالم می‌دید. «ایها الناس بدانید مجلس پدر رشوه را در می‌آورد، پدر قماربازی را می‌سوزاند، دیگر کسی حکم ناحق نمی‌دهد، دیگر کسی نمی‌تواند شب اسکناس بگیرد صبح یک فساد در شهر راه بیاندازد». (روزنامه الجمال، شماره ۳، پنج‌شنبه ۱۳ صفر‌المظفر ۱۳۲۵). جمال‌الدین واعظ اصفهانی دریافته بود برای تغییر در شرایط اقتصادی و اجتماعی و بهبود آن، می‌بایست رو سوی تغییر محافظه‌کارترین و قدرتمندترین نهادها آورد لذا با بهره از آموزه‌های الاهیاتی عدالت را در تقابل بنیادین با استبداد تعریف می‌کرد:

عدل است که مملکت را آباد می‌کند، عدل است که ملت را با ثروت می‌کند، عدل است که انسان را به مدارج عالی می‌رساند. از عدل ریشه استبداد از بیخ و بن کنده می‌شود، از عدل تخم نفاق و کینه برانداخته می‌شود، از عدل اصلاح دنیا و آخرت می‌شود. (الجمال، شماره ۳: ۱).

مواجهه اش با بی‌عدالتی و باورش به برابری، در سال‌های منتهی به انقلاب مشروطه، سرانجام او را به سمت اندیشه‌ها و دسته‌بندی‌های سیاسی تازه کشاند. به کمیته اجتماعیون-عامیون تهران پیوست و نقش مهمی را در آن عهده‌دار شد. کمیته تهران حزب اجتماعیون-عامیون را حیدرخان راه‌اندخت و بسیاری از روشنفکران و طرفداران تغییر وضع موجود در آن عضویت داشتند. (شاکری، ۱۴۰۲: ۲۰۳). او به همراه دوست و همراه نزدیک خود ملک‌المتکلمین از جمله تأثیرگذارترین اعضای این حزب در میان عامه مردم شدند. ایشان سخنورانی چیره‌دست بودند و می‌توانستند جمعیت را با کلام خود به هیجان آورند. هردو از اصفهان و از خانواده روحانی بودند و تحصیلات سنتی و مذهبی داشتند. (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۱۳۶ و ۱۳۵). این دو در آستانه انقلاب مشروطه توانستند توده‌های مذهبی را به اندیشه و عمل سیاسی‌رهای بخش پیوند بزنند. مساجد و اماکن مذهبی با سخنرانی‌های ایشان مبدل به کانون مبارزات و تظاهرات سیاسی شد. (Bayat, 1991: 168).

۳. نتیجه‌گیری

ماکس وبر بر این عقیده بود که گونه‌ای از الاهیات مسیحی که در آموزه‌های پروتستان‌ها تبلور داشت به شکل‌گیری کنش‌هایی تازه مبتنی بر امور حرفه‌ای و اجتماعی و در نهایت سرمایه‌داری منجر شد. نظریه کنش اجتماعی وبر در این خصوص به فهم نظام معنایی کنش پروتستان‌ها معطوف بود. در ایران دوره قاجار نیز استبداد داخلی و استثمار اقتصادی در کنار فشار قدرت‌های استعماری، منجر به شکل‌گیری گونه‌ای الاهیات اقتصادی شد و تبلور عینی خود را بیش از هر کجا در نهضت تحریم تنباکو نشان داد. بعد از پیروزی جنبش تنباکو و عقب‌نشینی استبداد داخلی و استعمار خارجی، گروهی از روشنفکران و تاجران و اهل منبر خاطره آن جنبش را فراخواندند و از منظر الاهیات اسلامی رو سوی فعالیت اقتصادی آوردند. از جمله ایشان سیدجمال واعظ اصفهانی بود که در خطابه‌ها و نوشته‌های خود الاهیاتی اقتصادی پدید آورد که از تمثیل‌ها، مفاهیم و مضامین دینی بهره می‌برد و مومنان را به کنش اجتماعی و اقتصادی در برابر استبداد و استعمار برمی‌انگیخت. الاهیات او معطوف به کردار و کنشی اخلاقی بود، به کار، انضباط و تولید ثروت ارزش می‌داد و بر مشارکت گروهی مومنان برای رهایی و خودکفایی اقتصادی در این جهان تاکید می‌کرد. چنین رخدادی بی‌شبهت به پژوهش وبر در خصوص اخلاق پروتستان‌ها و شکل‌گیری روح سرمایه‌داری نبود. آموزه‌های سیدجمال الدین واعظ اصفهانی و دیگر طرفداران این ایده رو سوی گونه‌ای رستگاری اینجهانی داشت و در عمل معطوف به شکل‌گیری اخلاقی حرفه‌ای شد که در آن بر کار فردی و جمعی برای دست‌یابی به خودکفایی اقتصادی تاکید می‌شد. آموزه‌های اخلاقی و حرفه‌ای او و دیگر همفکران اش در عمل به تاسیس «شرکت اسلامی» انجامید. این بنگاه اقتصادی هرچند در ادامه کار خود به نهادی پایدار مبدل نشد اما در اندک زمانی بعد از تشکیل موفقیت‌هایی داشت و الگویی برای آیندگان پیش نهاد. تکیه بر تولید داخلی و ملی، تاکید بر مشارکت اجتماعی و گونه‌ای عقلانیت جمعی و تلاش برای نهادینه کردن فرهنگ کار، انضباط و تولید ثروت همه و همه از تاثیر چنان آموزه‌هایی پدید آمدند.

پی‌نوشت‌ها

۱. البته تجار در این دوره گاهی که فرصتی فراهم می‌شد در برابر علما و حاکمان شرع نیز قد علم می‌کردند و زبان به انتقاد از ایشان می‌گشودند. «زبان انتقاد تجار بر بعضی حکام شرع نیز بازبود- یکی

بابت "مساله رشوه و احکام ناسخ و منسوخ" که صادر می‌کردند و دیگر اینکه آنان را شریک و همدست حکام و عرف می‌شناختند و می‌گفتند: در سایر ممالک مردم "مالیات نباید به ملاها بدهند." (آدمیت، ۱۳۶۰: ۱۲).

۲. چنین مقصودی به کرات چه از زبان بنیان‌گذاران شرکت و چه از زبان طرفداران و حامیان آن بیان شده بود. به نظر می‌رسد که حامیان و بنیانگذاران شرکت به خوبی مختصات اقتصادی دنیای جدید و هجوم استعمارگران برای نابودی تولیدات بومی و محلی و ملی را درک کرده بودند و بناداشتند در مقابل غارت سرمایه و ثروت ملی، به حفظ آن در داخل کمک کنند: «به یادآوری عموم برادران اعلام می‌شود که مقصود از تشکیل شرکت اسلامی رفع احتیاج از فرنگستان است که باعث به باد رفتن وجه داخله مملکت و افزودن به ثروت اهالی خارجه بود و حال که به حمد الله با نهایت امتیاز و خوبی همه نوع البسه زمستانی و تابستانی در این شرکت ساخته و پرداخته می‌شود البته جمع مسلمانان راست که متاع داخله خود را به منسوجات خارجه مملکت ترجیح داده هم دوام و قوام او را از نظر دقت دور ندارند و هم به بهای پارچه‌هایی ثبات خارجه پول مملکت خود را به خارجه نفرستند. امیدوار به همت و همراهی عموم ملت محترم هستیم که به چشم محبت ملی نظر به متاع داخله نموده یوسف آسا اقمشه و صنایع مملکت خود را خریداری کنند انشاءالله شرکت اسلامی اصلاح بعضی نواقص خود را کرده از جمیع ما به الاحتیاجات هموطنان خود را مستغنی خواهد داشت.» (ثریا، شماره ۵۰: ۱۶).

۳. ناگفته نماند که طرفداران این اندیشه علاوه بر توجه و تمرکز بر خودکفایی اقتصادی و استقلال سیاسی کشور، گوشه چشمی هم به صدور کالاها و تولیدات داخلی ایران به کشورهای دیگر داشتند. روزنامه پرورش به مدیریت میرزا علی محمد پرورش که در قاهره مصر منتشر می‌شد در مطلبی همزمان با افتتاح شعبه شرکت اسلامی اصفهان در مصر این موضوع را گوشزد می‌کند: «خوب است شماها نیز که ارباب تمول و ثروت و نخبه تجار هستید همت فرموده شرکتی در اینجا میان خودتان تأسیس نمایید که وظیفه شرکت رواج امتعه داخله ایران در قطر، مصر و سایر بلدان خارجه باشد چنان که امثال این گونه شرکت در میان فرنگان بسیار است و فواید این شرکت برای کلیه انبای ایران و خودتان بسیار است و این شرکت خدمات بزرگ می‌تواند به وطن ما نماید... باری چنان که شرکت اسلامی در ایران تأسیس شد و خیالش را مصروف رواج امتعه داخله کرد، امیدواریم شماها نیز شرکتی چنین در مصر تأسیس نمایید که رواج متاع ایران را در خارجه بدهید و شبیه نیست که امروز بزرگترین عیوبات کار ما نفاق است به این معنی که ما خودمان را راضی نمی‌کنیم که در مساله با یکدیگر اتفاق نماییم و این همه خرابی‌ها به واسطه همین فقره است که افراد ایرانی لذت اتحاد را نچشیده و نمی‌داند چه طعم شیرین دارد و اروپایی‌ها مذاقشان امروز از طعم اتحاد شیرین شده و این است که هر روز در امورات مهمه اجتماع کرده شرکت‌های بزرگ تأسیس می‌کنند و فوایدی شرکت نه از یک رشته است بلکه از همه جهت است. اطفالشان مفت به مکتب می‌رود، مرضشان مفت معاینه می‌شوند، به فقرشان اعانه داده می‌شود و خودشان طرف رجوع واقع می‌گردند. چنان که

خودتان می دانید که شرکت‌های بزرگ همه نوع لوازمی از طبیب و جراح و دواخانه و مریض خانه و مکتب و یتیمخانه و غیره دارند که به خارج هیچ احتیاج ندارند و همه از پرتو شرکت به خوبی گذاران کرده و می‌کنند.» (پرورش، شماره ۲۳: ۱۴ و ۱۳).

۴. سوره فاطر، آیه ۳۴

۵. به دنبال چاپ "کتابچه قواعد شرکت اسلامی" در روزنامه ثریا، آقا نجفی یکی از علمای صاحب نفوذ در اصفهان نیز تأسیس چنین شرکتی را تأیید کرده و بر گفتارِ الاهیاتِ اقتصادی تأکید کرد، گویا سخن او در این نوشته که در روزنامه ثریا چاپ شد بسیار از گفته‌های جمال‌الدین واعظ اصفهانی تأثیر پذیرفته است: «در فقرات شرکت اسلامی که در نمره ۳۳ و ۳۴ شرحی نوشته و کتابچه آن را درج نموده بودید خیلی خوشوقت شدم. گمانم این است که اقدام در این عمل خیر امروز به منزله جهاد است و عندالله ثواب و اجر عظیم دارد چه ملت و امت ناجیه را از احتیاج به کفار مانع بزرگی است. چنانکه بعضی از مسلمین و معتمدین محض خدمت به اسلام تازه نظام نامه دیگر نوشته و سرمایه را که اهم مقصودشان رفاه حال فقرا و ضعفاء است کلی قرار داده‌اند و هم محض پیشرفت مقاصد خیریه (شرکت اسلامی) قبول چندین سهم نموده‌اند و در این مدت قلیل منسوجات شرکت اسلامی بین المسلمین خیلی رواج یافته و ترقی نموده است و بسیار اشیا و اجناس نفیسه اختراع کرده‌اند جهت نمونه و یادداشت یک طاقه آغری سفید که از منسوجات شرکت اسلامی است بتوسط جناب حاجی میرزا علی نقشبند ارسال خدمت شد که لباس مخصوص عبادت شما باشد و داعی را از دعا فراموش نفرماید.» (ثریا، شماره ۴۷، ۱۳۱۶: ۱ و ۲).

۶. «ای فرزندان آدم! ما بر شما لباسی فرو فرستادیم که عورت‌های شما را می‌پوشاند و نیز پوششی زیبا نازل کردیم، و لباس تقوا بهتر است که آن از آیات خدا است، شاید ایشان متذکر شوند.» (اعراف: ۲۶).

کتابنامه

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۲) / میرکبیر و ایران، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- آدمیت، فریدون.. (۱۳۶۰) شورش بر امتیازنامه رژی، تهران: انتشارات پیام.
- آدمیت، فریدون، ناطق، هما (۱۳۵۶) افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، تهران: نشر آگاه.
- آژند، یعقوب (۱۳۷۶) قیام تنباکو، تهران: کتاب‌های شکوفه، وابسته به موسسه انتشارات امیرکبیر.
- اصفهانی، میرزا محمد حسین (۱۳۲۵) روزنامه الجمال، پنج شنبه ۱۳ صفرالمظفر ۱۳۲۵، سال اول، شماره ۳.
- آگامبن، جورج (۱۴۰۱) ملکوت و شکوه، درباره تبارشناسی الاهیاتی اقتصاد و حکومت، ترجمه یحیی صنعتی، تهران: نشر ایماژ.

الاهیات اقتصادی در اندیشه‌های سیدجمال‌الدین واعظ اصفهانی (رضا جاوید) ۲۸۳

اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱) *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت*، چاپ اول، تهران: نشر گستره.
بشیریه، حسین (۱۳۶۶) *مبانی جامعه‌شناسی مذهبی ویر (۱)*، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی ۱۳۶۶ شماره ۲۳.

بندیکس، راینهارد (۱۳۸۳) *سیمای فکری ماکس وبر*، ترجمه محمود رامبد، تهران: انتشارات هرمس.
جمال زاده، سیدمحمد علی (۱۳۳۵) *گنج‌شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران*، برلین: از سلسله انتشارات اداره کاوه.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲) *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ هجری قمری)*، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران: نشر گستره.

واعظ، سیدجمال‌الدین (۱۳۵۳) *لباس التقوا*، به کوشش صادق سجادی و هما رضوانی، تهران: نشر تاریخ ایران.

وبر، ماکس (۱۳۸۵) *اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری*، مترجمان عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

وبر، ماکس (۱۳۹۷) *روشن‌شناسی علوم اجتماعی*، ترجمه حسن چاوشیان، چاپ هفتم، تهران: نشر مرکز.
یغمایی، اقبال (۲۵۳۷) *شهید راه آزادی، سیدجمال واعظ اصفهانی*، با مقدمه سید محمد علی جمالزاده، دکتر باستانی پاریزی، تهران: انتشارات توس.

پرورش، محمدعلی (۱۳۱۶) *روزنامه ثریا*، سال اول، مصر. شماره ۳۳، صفحه ۱۱.

پرورش، محمدعلی (۱۳۱۶) *روزنامه ثریا*، سال اول، مصر، شماره ۵۰، صفحه ۱۶.

پرورش، محمدعلی (۱۳۱۶) *روزنامه ثریا*، سال اول، مصر، شماره ۴۷، صفحه ۲ و ۱.

پرورش، علی محمد (۱۳۱۸) *روزنامه پرورش*، شماره ۲۳، ص ۱۳ و ۱۴.

تبریزی، میرزا مهدی خان (۱۳۱۷) *روزنامه حکمت*، اربع الثانی ۱۳۱۷: ۸ و ۱۰.

ترابی‌فارسانی، سهیلا (۱۳۹۲) *برآمدن سرمایه‌داری نوین ایرانی: بررسی موردی شرکت اسلامی، تاریخ اسلام و ایران دوره جدید زمستان ۱۳۹۲* شماره ۲۰ (پیاپی ۱۱۰).

جواهرکلام، علی (۱۳۵۰) *سیدجمال‌الدین اصفهانی*، نشریه ارمغان، دوره چهارم، شماره ۱، فروردین ۱۳۵۴، ص ۵۶.

حایک، مریم (۱۳۹۵) *تحلیلی بر شرکت اسلامی، تجربه اقتصاد مقاومتی در ایران دوره قاجار، پژوهشنامه تاریخ سال دوازدهم زمستان ۱۳۹۵* شماره ۴۵.

حسینی‌تهرانی، جلال‌الدین (۱۳۱۷) *روزنامه حبل‌المتین*، کلکته، شماره ۱۸، صفحه ۱۶.

حسینی‌تهرانی، جلال‌الدین (۱۳۲۱) *روزنامه حبل‌المتین*، کلکته، شماره ۱۹، صفحه ۱۷.

زمانی، مهدی (۱۴۰۱) *عناصر اصلی مورد تأکید سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی در روزنامه الجمال*، پژوهاک جامعه سال سوم بهار و تابستان ۱۴۰۱ شماره ۱.

۲۸۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

شاگری، خسرو (۱۴۰۲) *پیشینه‌های اقتصادی - اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دموکراسی در آن عهد*، تهران: اختران.

فراهانی، ادیب الممالک (۱۳۱۸) *روزنامه ادب*، ۲۰ ذیحجه ۱۳۱۸، مشهد، شماره ۱۶، سال اول صفحه ۱۲۶ و ۱۲۵.

کوزر، لیوئیس (۱۳۷۲) *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی.

مجدالاسلام کرمانی، احمد (۱۳۴۷) *سفرنامه کلات، فصلی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، انتشارات دانشگاه اصفهان.

ملک زاده، مهدی (۱۳۸۳) *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، جلد اول، تهران: انتشارات سخن.

Bayat, Mangol (1991) *Iran's first revolution: Shi'ism and the constitutional revolution of 1905-1909*, New York, Oxford University Press.

Dean, Mitchell (2023) *what's left of Carl Schmitt's political theology? political theology today 100 Years after Carl Schmitt*, edited by Mitchell Dean, Lotte List and Stefan Schwarzkopf, First published in Great Britain, Bloomsbury Academic.

Delanty, Gerard (2002) *social science, beyond constructivism and realism*, open university press, Buckingham.

DOHERTY, SEAN (2014) *Theology and Economic Ethics, Martin Luther and Arthur Rich in Dialogue*, United Kingdom, Oxford University Press.

Schwarzkopf, Stefan (2020) *the Routledge Handbook of Economic Theology*, London New York, Routledge.